

УДК 415.60

Ийсаева А.Ж.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

СҮЙЛӨМДҮН КОНСТРУКТИВДҮҮ ЖАКТАН МААНИЛҮҮ БӨЛҮГҮ БОЛУП САНАЛГАН ЯДРОЛУК СҮЙЛӨМДӨР

Бул макалада сүйлөмдүн конструктивдүү жактан маанилүү болуп эсептелинген, анын өзөгүн түзүп турган ядролук сүйлөмдөр маселесине токтолобуз.

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик процессти изилдөөдө сүйлөмдү түзүүчүлөрдүн кээ бир бирдиктери моделдин негизин, конструктивдүү маанилүү бөлүгүн түзүү менен, сүйлөмдүн ядросу же структуралык өзөгү болуп саналса, кээ бири моделдин структуралык негизине кирбей, анын колдонулушу өтө маанилүү болуп эсептелинбестен, потенциалдуу жактан гана колдонулуучу факультативдүү мүнөздө болот жана алар конструкциянын ядролук компоненттери болуп саналбайт. Алар моделдин структуралык өзөгү же конструктивдүү маанилүү бөлүгү болгон жалпы составга оңой эле кире алышат жана ошол эле учурда структуралык негизге маанилик жактан кыскарылышы менен, бирок грамматикалык жактан анча зыян келтирбестен алынып салынса деле болот. Ошентип, синтаксистик конструкциянын анализи анын компоненттеринин структуралык өзөгү жана факультативдүүсү деген көз карашта синтаксистик конструкциялардын андан ары кыскарууга мүмкүн болбогон ядролук структуралардын инвентарын жана жайылган моделин көрсөтүүгө жардам берет.

Сүйлөмдүн конструкциялык жактан маанилүү элементтери ядролук сүйлөмдү же сүйлөмдүн ядросун түзүшөт. Сүйлөмдүн составынын андан ары жайылышы структуралык мүмкүнчүлүгү жагынан чексиз, ал ядрого синтаксистик процесстерди колдонуунун натыйжасында жана анын негизинде ядронун элементтеринин синтаксистик структурасынын татаалданышы менен же сүйлөмдүн составына ядролук эмес элементтеринин уланылышынын эсебинен ядронун жайылышы аркылуу ишке ашат. Ядролук сүйлөм структуралык жактан бүткөн, бирок андан ары кыскарууга карай жабык сүйлөм болуп саналат.

Парадигматикалык көз караш менен караганда, тилдин синтаксистик курамы – иерархиялык жактан түзүлгөн, бир нече системаны бир системага киргизген, иреттелген система. Анын биринин система-структуралык схемасы базистүү же ядролук болуп саналса, калгандары белгилүү бир синтаксистик процесстин комбинациясынын натыйжасында ядродон жаралгандар болуп саналат.

Г.Г.Почепцовдун билдирүүсүндө, ядролук сүйлөм бул - байланышкан грамматикалык мазмунду контексттен сырткары бере алуучу конструкция жана ал контекстке көз каранды. Ал эми эллиптикалык сүйлөмдөр ядролук сүйлөмдөрдүн фрагменттерин гана өзүнө камтыйт жана толук составдуу ядролук сүйлөмдөн турбайт.

Структуралык моделдер боюнча изилдөөлөр дале болсо бир пикирге токтоло элек экендигин белгилүү бир тилдин ядролук сүйлөмдөрүн ар башка изилдөөчү ар башка санда көрсөтүп жатканынан байкаса болот. Мисалы, англис тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдүн санын Стейджберг 9 деп көргөзсө, Н.Ф.Иртеньева, О.М.Барсова, А.П.Шапкин, М.Я.Блох 10 деп, ал эми Г.Г.Почепцов 39 деп белгилейт.

Түрк тилдеринин моделдери боюнча изилдөөлөр 80-жылдардын аягында басымдуу боло баштаган. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн көпчүлүгү Сибирь тилдеринин жөнөкөй сүйлөм модели түшүнүгүнө багытталган. Алар алтай, шор, тува, хакас тилдерин изилдешкен. Бул изилдөөлөрдүн негизинде ядролук сүйлөмдөр тилдик системанын борбордук бирдиги экендиги далилденет.

Ар бир тилдин структуралык схемасы жана моделдери ошол тилдин синтаксистик түзүлүшүнө тиешелүү спецификалардын негизинде өзүнө гана тиешелүү касиеттерге ээ

жана уникалдуу. Схема менен берилген структуралык өзөк же моделдин ядросу – минималдуу мазмундагы белгилүү бир маалыматты берүү үчүн колдонулган, синтаксистик конструкциясы минималдуу структураны жаратуучу конструктивдүү жактан маанилүү элементтер болуп саналат.

Эгерде динамикалык синтаксистин структуралык негизин түзгөн анын өзөктүк түшүнүктөрү же ядролук моделдери боюнча маселелер же ар кандай пикир келишпестиктер пайда болсо, аны көптөгөн структуралардын жаралышына көмөк болгон анын майда негиздерин изилдөө менен чече алабыз. Ошол максатта структуралык негиз же ядролук модел бул – колдонууга жана изилдөөгө даяр, Г.А.Золотова айткандай, “даяр үлгү” (Золотова, 1973).

Ядролук структуралар кыскарууга карай жабык болот жана анча көп эмес бирдиктен турат. Алар сыртынан караганда, бири-бирине окшобогон сүйлөмдөрдүн ортосундагы жалпы структураны орнотууга жана ар түрдүү сүйлөмдөрдү бир нече фундаменталдуу типке киргизүүгө жардам берет. Мисал катары төмөндөгү сүйлөмдөрдү алсак, сыртынан алар бири-биринен абдан айырмаланып турат да, «ээ – орун бышыктооч – сан-өлчөм бышыктооч – этиш-баяндооч» болгон жалпы ядролук структурага ээ: 1 – *Мен жээкте көпкө отурдум.* 2 – *Айылга келгендин эртеси күнү эле, мен үйдүн маңдайындагы таштан-ташка тийип, айылды бойлоп шарактап агып жаткан Барскоон суусунун жээгинде, кулагыма сиңип калган шаардын базар ызы-чуусун унутуш максатында, шаркыраган суунун музыкадай ыргагына термелип көпкө отурдум.* Бул келтирилген мисалдардын биринчи сүйлөмү ядролук сүйлөм болуп саналса, экинчи сүйлөм ошол структурадагы ядродон тараган кеңири маанидеги жайылган сүйлөм.

Өзүнүн составы боюнча ядролук сүйлөм кеңири маанидеги жайылган сүйлөм менен дал келет: *Саадат болсо ошол убакытта жаш тракторист Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты.* - *Саадат ошол убакытта Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты;* *Тамашаны жакшы көрчү жеңем алар менен тамашалаша берчү.* - *Жеңем алар менен тамашалаша берчү.* Ядролук сүйлөм толук сүйлөмдүн негизги конструктивдүү бөлүгүн, структуралык минимумун түзөт. Демек, ядролук сүйлөм: *Саадат ошол убакытта Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты;* *Жеңем алар менен тамашалаша берчү.*

Тилдеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксистик процессине анализ берүүдөн мурда, дегеле ошол тилдеги сүйлөмдөрдүн структурасына, эң оболу, ядролук структураларга анализ берүү керек. Бул маселени чечүү үчүн жогоруда көргөзүлгөндөй эки жол каралат. Бул кеңири маанидеги жайылма сүйлөмдөрдү эң кичине, андан ары ажырабай калган структураларга чейин кичирейтүү жана ал конструкцияларды салыштыруу аркылуу лингвистикалык абстракция катары ядролук структураларын бекитүү.

Негизинен, ядролук сүйлөм грамматикалык жактан гана туура болбостон, өзүнүн кеңири маанидеги жайылма сүйлөмүнүн интонациялык контурун да кошо алып жүрөт. Мисалы: *Бала үй жаныбарлары тартылган китебин барактай баштады* деген сүйлөмдүн ядросу *Бала барактай баштады* эмес, *Бала китебин барактай баштады*. Биринчи ядро грамматикалык жактан туура жана жайылма сүйлөмдөрдөгүдөй интонациялуу контурга ээ болсо дагы, ядролук сүйлөм боло албайт. Себеби жайылма сүйлөмдөгү *барактай баштады* деген сөз айкаш ядролук сүйлөм болуу үчүн лексикалык мааниси жагынан да, өтмө/өтпөс этиш деген грамматикалык белгиси боюнча да толук эмес экендиги көрүнүп турат.

Салттуу грамматикада белгиленип жүргөн жайылма сүйлөм – бул сүйлөмдүн тутумуна айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу болуп саналат. Ал эми жалаң сүйлөм ээ + баяндооч структурасында гана болот. Мисалга алынган *Бала китебин барактай баштады* деген сүйлөм салттуу грамматикада жайылма сүйлөм деп эсептелинет. Биздин учурда ал актанттын катышуусу менен уюшулган ядролук сүйлөм. Ал эми ушул эле сүйлөмдү жалаң сүйлөм структурасына *Бала барактай баштады* деп келтирсек, анда ал сүйлөм болбой

калат. Демек, ядролук сүйлөм мааниси жагынан толук болушу керек.

Ар бир ядро башка ядролук элементтерге жабык, бирок ядролук эмес өзүнүн элементтерине жайылуу үчүн ачык структурада болот жана кеңири маанидеги жайылган формадагы сүйлөмү үчүн структуралык жана коммуникативдик минимум болуп саналат.

Бир эле синтаксистик моделдин ичинде эки сөздөн турган жөнөкөй, минималдуу конструкция менен катар, бир нече сөздөрдөн турган, өтө татаал, жайылган конструкциялар да кездешет. Ошонун негизинде, изилдөөчүлөрдүн алдында минималдуу жана максималдуу көлөм жөнүндө, синтаксистик конструкциянын структуралык көлөмү менен байланыштуу синтаксистик процесстер жөнүндө маселе туулат.

Мисалы, *Эне келинди кызматы үчүн алкады* деген сүйлөм жайылуу процессинин биринчи баскычында ядролук сүйлөм *Кубанычы койнуна батпаган эне кошуна келинди ашканада бүгүнкү кылган оор кызматы үчүн эртели-кеч жан-алы калбай алкап жатты* деп узарды. Ал эми ушул эле сүйлөмгө татаал конструкцияларды улоо аркылуу ***Кубанычы койнуна батпаган жалгыз бой эне өзүнө боору ачыган элек кошуна келинди көп күндөн бери чаъ басып жаткан ашканада керели-кечке тынбай кылган бүгүнкү оор кызматы үчүн эртели-кеч күбүрөнө, жан-алы калбай алкап жатты*** деп көлөмүн андан ары узарта алды .

Жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын составынын минималдуу көлөмү аны түзүүчү элементтердин көпчүлүк учурда бинардуу болушун талап кылып, бул көрүнүш жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын негизги схемасы болуп саналат. Ал эми минималдуу көлөм конструктивдүү редукция багытында жабык, бүткөн мүнөздө болсо, максималдуу көлөмгө жайылуу үчүн ачык болуп саналат. Ядролук сүйлөмдүн жайылышы тиешелүү синтаксистик процесстердин натыйжасында ишке ашат.

Адабияттар:

1. Stageberg H. An Introductory English Grammar. [Text] /N.Y., 1958. –455 p.
2. Иртеньева Н.Ф., Барсова О.М., Шапкин А.П., Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка=A theoretical english grammar (Syntax) -М.: Высш. шк., 1969. -С. 143.
3. Мусаев С.Ж. Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялар жана алардын структуралык типтери. //Эл агартуу, 1982, №7. - 52-55-б.
4. Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. -Киев: Вища школа, 1971. –С. 192.
5. Серээдар Н.Ч., Скрибник Е.К., Черемисина М.И. Структурно-семантическая организация предложений наличия, локализации, количества и отсутствия в тюркских языках Южной Сибири. –Новосибирск, 1996. –С. 82.
6. Тедякова В.М. Простое предложение в шорском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Новосибирск, 1994. –С. 23.
7. Тыбыкова А.Т. Исследования по синтаксису алтайского языка: Простое предложение. –Новосибирск: НГУ, 1991. –С. 226.
8. Чертыкова М.Д. Глаголы говорения в хакасском языке. Дис ... канд. филол. наук. –Новосибирск, 1996. –С. 195.